

УДК 94(4-11):930.85:32(091)

Алла Киридон

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ В УМОВАХ ДЕМОКРАТІЇ: ВШАНУВАННЯ ЖЕРТВ ГЕНОЦИДІВ ТА МАСОВИХ УБИВСТВ

Трансформація пам'яті у постбіполярному світі неминує призвела до загострення уваги до спогадів очевидців трагедій ХХ сторіччя – Голокосту, сталінських репресій, інших етнічних і політичних геноцидів. Характерним явищем в перехідній епохи стає (ре)артикуляція смислів стосовно минулого й сьогодення. Політика пам'яті щодо вшанування жертв геноцидів та масових убивств має як спільні, так і відмінні риси в країнах Центральної та Східної Європи.

Ключові слова: політика пам'яті, комеморативні практики, тоталітарний режим, демократія, вшанування, місця пам'яті, геноцид.

Останні десятиріччя, позначені глобалізаційними впливами, труднощами трансформації посттоталітарних режимів, кардинальними зрушеннями на геополітичній мапі світу й Європи (зокрема Центрально-Східної) спричинили серйозні зміни в сприйнятті минулого країн регіону. В умовах лібералізованого посттоталітарного суспільства колективна / соціальна пам'ять* виступає одним із найважливіших механізмів розвитку демократичних засад громадянського життя, чинником пошуку ідентичності як на рівні індивіду й спільнот, так і на рівні суспільства в цілому, важливою умовою формування громадянського суспільства як форми консолідації й інтеграції членів суспільства на основі їхніх потреб та інтересів, що не охоплюються діяльністю держави. Не випадково трансформація пам'яті у постбіполярному світі неминує призвела до відродження (відживлення) й пошуку (творення) нових колективних та індивідуальних “пам'ятей”, загострення уваги до спогадів очевидців трагедій ХХ сторіччя – Голокосту, сталінських репресій, інших етнічних і політичних геноцидів.

Кожна країна має свою систему того, що німецькою мовою передається поняттями “Vergangenheitsbewältigung” (подолання минулого) або “Vergangenheitspolitik” (політика минулого). Водночас “біль пам'ятання” є універсальним, попри різнохарактерність та полімозаїчність історичного розвитку держав та націй. Важливо чітко усвідомлювати не лише “що пам'ятати”, але й “як пам'ятати”, аби не виховати покоління, позбавлене відчуття національної гордості. Намагання зрештувати минуле небезпечно вже тим, що відкриває шляхи для політичних спекуляцій. Ідеться про дози і ще більшою мірою – про адаптування шокуючих фактів до особливостей певної аудиторії, оскільки виникає реальна небезпека “перенесення провин” з одного суб'єкта на інший і виникнення на цій основі відчуттів національної ущемленості, “комплексу жертви”, запрограмованості на поразку [43, с. 271–272].

Частково до досвіду країн Центральної та Східної Європи, щодо ставлення до комуністичного минулого та його спадщини вже зверталися дослідники [2; 4; 7; 15; 19; 22; 27; 28; 32; 33; 34; 37; 45; 48; 49; 50; 54; 56 та ін.].

* Використовуємо терміни колективна / соціальна / культурна пам'ять, дистанціюючись від широкоживаного, але, на нашу думку, неоднозначного, метафоричного й некоректного, терміну “історична пам'ять”.

Метою пропонованого повідомлення є опис шляхів і методів символічної репрезентації минувшини, механізмів реалізації політики пам'яті, особливостей вираження комеморативних практик в умовах демократії щодо вшанування жертв геноцидів та масових убивств. Методологічний інструментарій зумовлений специфікою об'єкта дослідження й реалізований у використанні аналізу документально-правових актів у сфері комеморативних практик, моніторингу публічних заходів інституційно-підпорядкованих установ, контент-аналізу основного наповнення медійних суб'єктів у площині пам'яттєвих смислів.

Розгляд політики пам'яті щодо вшанування жертв геноцидів та масових убивств в умовах демократії лежить у кількох площинах: загального і конкретного. У найширшому вимірі досягнення задекларованої проблеми пов'язане з комплексним аналізом низки сегментів, серед яких увиразнимо, зокрема, аналіз законодавчої складової щодо тоталітарної ідеології; декомунізацію; освітню складову цієї царини; пошукову та дослідницьку діяльність науковців; розгляд збереженості та доступності архівів; ревізію історії тоталітарних режимів; інформаційну політику; політику пам'яті; комеморативні практики. У пропонованій статті увагу здебільшого приділено двом останнім складовим.

Композиційно виклад матеріалу передбачає теоретико-методологічну компоненту сутності політики пам'яті; характеристику шляхів і методів символічної репрезентації минувшини; аналіз конкретних прикладів вшанування жертв геноцидів та масових убивств в окремих країнах. Ми свідомі того, що політика пам'яті (“історична політика”) визначається як внутрішніми особливостями кожної країни, перебігом політичного процесу, політичною культурою, культурою пам'яті, так і характером розвитку міжнародних відносин та зовнішніми впливами. Окрім того, політика пам'яті корелюється з політикою ідентичності, що її проводить держава. Відтак йдеться про 1) заходи спільні (загальні), притаманні як загальна тенденція країнам демократії; та 2) характерні для конкретної країни / суспільства.

У складному просторі творення нових відносин вагомим чинником є політика пам'яті. До наукового вжитку увійшли схожі за змістом поняття: “історична політика”, “меморіальна політика”, “хронополітика”. Польські дослідники А. Вольф-Повенська та Т. Стрик використовують поняття “політики щодо пам'яті”, розуміючи “свідомі дії політичного класу, його адміністрації, урядовців, що мають на меті формування сфери і характеру колективної пам'яті” [48, с. 31; 62, с. 69–70].

Узагальнюючи існуючі визначення, розглядаємо політику пам'яті як сукупність соціальних практик, спрямованих на репрезентацію (чи модифікацію) певних образів минулого (образів спільного минулого), актуалізованих сучасним політичним контекстом. При цьому політика пам'яті: 1) стосується передусім інтерпретації минулого; 2) вибудовується з огляду на конкретні внутрішні та зовнішні чинники функціонування держави та характер політичної влади; 3) є важливою складовою державної гуманітарної стратегії; 4) характеризується актуалізацією та вибірковістю, акцентує увагу на одних подіях, героях, місцях, ігноруючи інші. Зауважимо, що “пам'ять” розглядається нами як соціокультурний феномен, що характеризується мінливістю, залежністю від багатьох чинників, орієнтований на ті сюжети минулого, що через зв'язок із сучасністю можуть мати вплив на майбутнє. Тобто пам'ять завжди виступає як актуальний конструкт. Суть сучасного у контексті формування простору пам'яті полягає, по-перше, в уявленні про своє майбутнє, яке нація, група, родина прагне мати, і, по-друге, що саме необхідно утримати з минулого, аби підготувати це майбутнє.

Базовими принципами вибудови образів-спогадів при конструюванні політики пам'яті є травма / трагедія та триумф. Травмуючий образ минулого концептуалізує політику пам'яті держави, водночас триумф – героїзує її. Особливо жакливі сторінки минулого потрапляють в зону “змови мовчання” (колективна пам'ять намагається не згадувати те, що травмувало її найболючіше). Однак політика пам'яті актуалізує ці зони для того, щоб “Ніколи знову!”. Посередництвом політики пам'яті відбувається трансляція історичного досвіду, іноді гостро травматичного. Як зауважив Ю. Шаповал, “офіційна політика пам'яті в ідеалі має концентрувати енергію соціуму навколо створення образів минулого, здатних виконувати роль орієнтаційних матриць щодо майбутнього” [54].

Однак, підкреслює Ж. Мінк, минувшина має вагу, тільки якщо відповідає стратегії дієвців. Зацікавлених дієвців спокушає символічне минуле (яке має мобілізаційну силу). За висловом польського інтелектуала А. Міхніка, існує так званий “егоїзм болю”, який кидає надмірно яскраве світло на окремі епізоди пережитої минувшини, залишаючи в затінку інші, і забезпечує цим ефективність стратегії історизування. Ми стикаємося тут із типологією, яка вирізняє ношу минувшини (те, що ми несемо в собі) і вибір минувшини (те, чим користуються в політичних цілях)” [15, с. 23].

Різноманітними є технології трансляції образів минулого. Зокрема, в прагматичних концепціях радянської “політики пам'яті” абсолютним монополістом виступала держава.

Репрезентації минулого здійснюються в вигляді різноманітних практик:

- вербалізованих (промови політичних лідерів, підручники, наратив тощо);
- візуальних (державна символіка, пам'ятники, музеї тощо);
- ритуальних (паради, свята тощо).

Актуалізація політики пам'яті відбувається також через місця пам'яті (П. Нора).

Таким чином, “політика пам'яті” полягає у здійсненні контролю владною верхівкою чи домінуючою елітою над конструюванням знань (уявлень) про минуле, яке досягається через інтерпретацію історії, організацію масової історичної освіти (держзамовлення на підручники, в яких викладено офіційний курс історії для навчальних закладів), організацію музейної й архівної бази, монументальну пропаганду, твори літератури та мистецтва, форми міфологізації (відзначення державних свят, символіка, меморіали), топонімічні назви (перейменування населених пунктів, вулиць та ін.), ЗМІ та ін. [26].

У політиці пам'яті відображаються:

- досвід суспільства,
- актуальний стан його базових інститутів,
- його соціально-політична структура,
- співвідношення суспільних сил,
- переконання та оцінки державно-політичних лідерів.

У своїй змістовній основі, функціях, спрямованості та інших сутнісних характеристиках державна (офіційна) політика пам'яті визначається, передовсім: особливостями державно-політичного, суспільно-економічного ладу та апарату державного управління, міжнародного становища держави; ступенем реального суверенітету країни (народу) у минулому та сьогодні тощо; базовими (актуальними) потребами суспільного розвитку, конкретно-історичними викликами, що стоять перед певною державною (політичною нацією, народом тощо); перебігом історичного минулого, цивілізаційними традиціями певної держави (нації); особливостями конкретної культурно-освітньої системи, традиційної культури, етноконфесійним складом населення тощо.

Предмет політики пам'яті є подвійним, та передбачає, з однієї сторони, конструювання певної спільної пам'яті, як системи колективних уявлень про минуле, з іншої – цілеспрямований вплив на індивідуальну пам'ять кожного громадянина.

Через провадження політики пам'яті може бути реалізована ціла низка політичних інтересів – від консолідації суспільства на ґрунті спільного історичного минулого до його повної дезінтеграції на підставі гіперболізації певних пережиттів минулого. Влада легітимізує у певній версії історії власні починання, а окремі політичні сили через маніпуляції минулим прагнуть досягти тимчасових політичних цілей (приміром, перемоги на виборах). До елементів сузільної пам'яті звертаються заради:

здійснення політичних перетворень,
створення об'єднуючих символів,
зміни політичного режиму, компрометації політичного суперника,
повернення до попереднього суспільно-політичного устрою тощо.

Термін “політика пам'яті” є відносно новим та актуальним у рамках різних соціально-гуманітарних наук, що викликає помітні дискусії. Зокрема, депутат Європейського парламенту від Німеччини, Елмар Брок зауважив, що концепція “політики пам'яті” виглядає спірною через використання самого слова “політика”, яке, як відомо, не найкращий друг історії. Універсалізуючи підхід з огляду на варіативність моделей пам'яттєвих смислів, він виокремив два принципово важливі моменти в проведенні політики пам'яті:

по-перше, її реалізація дає можливість співпраці різних країн і груп населення, на основі загальних переживань найважливіших подій історії,

по-друге, політика пам'яті означає, що існує усвідомлювана суспільством необхідність познайомити своє молоде покоління, в якого немає досвіду переживання найгостріших моментів національного минулого, з історією [3].

Відомий німецький теоретик Г. Люббе розглядає практику оновлення живого спогаду як “ритуальну”, зауважуючи, що в процесі спогадів суб'єкт діє не в рамках власної пам'яті, а відповідно до своєрідних усталених зразків, позначених печатками певних інститутів та традиції [31, с. 52]. Відтак, “цілком природно розблоковує механізм, потрібний для нової інтерпретації історії. і водночас породжує побічне явище політики пам'яті: бухгалтерію жертв, шукання нових доміант власної тотожності в оперті на історію – об'єктивне явище, з яким важко полемізувати – “кінець епохи свідків” (Ян Ассман добачає в ньому універсальне явище, що сягає корінням ще римської традиції) [49, с. 57].

Підставою для узагальнення тенденцій у розвитку комеморативних практик є увиразнення спільних рис історичного розвитку. Так, Р. Граба спробував схарактеризувати своєрідні “сталі елементи” в розвитку історії Центрально-Східної Європи за останні двісті років:

по-перше, **метастази війни**, тобто специфічний досвід двох світових воєн, позначений, одного боку, радістю виникнення модерних національних держав, але, з другого, трагедією окупації (німецької та советської) та Голокосту євреїв;

по-друге, **не-тяглість** історичних процесів, оприявнена в браку державности в ХІХ ст. та в змінах кордонів і примусових переселеннях небачених раніше розмахів у ХХ ст.;

по-третє, **гібридність**, виявлена у співіснуванні на порівняно маленькому просторі конденсованої мозаїки етнічних і національних груп. Під час nation building на цих теренах нерідко відбувалися процеси, властиві міграційним спільнотам. Різниця полягала в тому, що рушієм цих процесів були не “чужі”, а спільнота, яка протягом тривалого часу була гомогенною групою;

по-четверте, нарешті, півстоліття **досвіду комунізму / “реального соціалізму”** [49, с. 54–55].

Водночас дослідник наголосив, що “Центрально-Східна Європа особливо вирізняється під кутом зору зіткнення національних інтересів, джерела яких містяться в гібридному минулому та суспільній структурі” [49, с. 57]. При цьому автор покликається на справжні суперечки та конкуренції словацько-угорської, польсько-німецької, білорусько-литовської, чесько-німецької чи польсько-української пам’яті, що також становлять вагомий чинник поточної політики.

Виходячи з того, що лад післявоєнної Європи було побудовано на зумисно сфальшованій пам’яті, Тоні Джадт дійшов висновку, що з 1989 р. його формують у свою чергу, на *компенсаційному надлишку пам’яті*: інституціоналізоване публічне згадування як сам фундамент колективної ідентичності [59, ss. 933, 964]. Політика будь-якої держави в сфері національної пам’яті ґрунтується на трьох принципах: амнезія – забування деяких “сюжетів”, актуалізація – “пригадування” забутих подій, імен і дат; амбівалентність – одночасне існування різних трактувань окремих явищ. При цьому варто враховувати “роботу трауру й забуття” [57], зміст яких корелюється індивідуальними пам’яттю та досвідом. І хоча Т. Джадт погоджувався з тим, що певний ступінь замовчування, навіть забування, є умовою громадянського здоров’я, він підкреслював також, що для позитивного сприйняття цього “відкидання” у сфері пам’яті необхідним є попереднє пам’ятання [22, с. 301].

Якщо в тоталітарних суспільствах колективна пам’ять творилася “міністерствами правди”, і саме в цьому контексті виникли поняття “репресованої пам’яті”, “травматичної пам’яті”, “скривджених народів”, врешті, “реабілітованої пам’яті”, то нині на посткомуністичному просторі відбувається повернення значущих фактів, які належали до загнаної в глибини пам’яті. Посттоталітарна пам’ять надає сенс тим епізодам минулого, що значущі для певної спільноти, нації, перевагу тим постатям, подіям і процесам, які сприяють формуванню самообразу цієї нації, утвердженню її ідентичності. Пам’ять прагне не стільки відобразити минуле таким, як воно було насправді, скільки формувати його сенс для сучасності. У цьому контексті має сенс відомий вислів – “вибираючи спосіб увічнити минуле, нація водночас вибирає своє майбутнє”, тому що тим самим нація відповідає на ті питання, які потрібно знати [35]. “Так виходить, – зазначає Т. Гундорова, – що минуле – особливо, коли воно забарвлене травматичними переживаннями, – впливає на майбутнє і викорінює з буття сучасність. Прив’язаність до травматичного минулого ставить нащадків у позицію заручників: фізично не причетні до минулих подій майбутні покоління виявляються до них прив’язаними, а сучасність стає натомість чимось, що не піддається репрезентації, є непійманою [11, с.10].

У посткомуністичних країнах Центрально-Східної Європи дискусії щодо пам’яті залишаються надзвичайно актуальними, що перетворює їх на чинник, який помітно впливає на життя суспільства та визначає характер політичних процесів. Важливість осмислення питань колективної пам’яті для цієї групи країн пов’язане з утвердженням власної ідентичності й вирішенням питання так званої перехідної (транзитної) справедливості. Останнє пов’язане з упровадженням програм перевірки й люстрації, обвинуваченням комуністичних лідерів та агентів відповідних спецслужб, відкриттям секретних архівів для громадськості тощо. Як правило, дослідники виокремлюють дві основні позиції в ставленні країн Центрально-Східної Європи до свого комуністичного минулого: “пробачити й забути” або “переслідувати й карати”.

Загалом же, специфіка вирішення як проблеми ставлення до тоталітарного минулого, так і утвердження власної культурної (національної) ідентичності в посткомуністичних країнах, обумовлюється складністю феномену колективної пам’яті й особливостями сучасної політичної культури, яка є вагомим компонентом характеристики політики пам’яті. Йдеться про

взаємообумовленість цих складників. Одним із яскравих прикладів є еволюціонування політичної культури та відповідне формування пам'яттєвих смислів в Німеччині. Узагальнено аналіз періодизації становлення політичної культури в Німеччині подає Герт Пікель [61]:

1. *Початковий етап до 1945 р.*, що може бути охарактеризований критичним ставленням до політичних інститутів, авторитарними орієнтаціями й вірою в авторитет вождя, завищеною національною гордістю, слабким укоріненням демократичних цінностей, відсутністю інтересу до політичної участі, а також обмеженим знанням та розумінням політики. У цей період політична кон'юнктура характеризувалася неефективністю партійного плюралізму і недостатнім рівнем політичної соціалізації та відсутню політичної освіти.

2. Відновлення та посилення демократії в суспільстві. *“Вихід з культури “мерзенних вчинків” (1945–1966)*, визначалося прагматичним дистанціюванням від минулого, невпевненістю та аномією у царині цінностей, орієнтацією на виживання та відбудову, сильною прив'язкою позитивного ставлення до демократії до економічного зростання, незначним інтересом до політичної участі. За результатами соціологічних досліджень цього періоду, очевидною була дистанція від політики та політичної участі (у 1953 р. лише третина німців інколи говорила на політичні теми (8 % – часто), а у 1955 р. 70 % батьків висловилися негативно щодо перспективи політичної кар'єри сина), скептичне ставлення до партійної системи (у 1949 р. 51 % німців не довіряв політичним партіям, а у 1950 р. 47 % німців вважали партійний плюралізм “неважливою проблемою” (1960 р. – 21 %, 1972 р. – 12 %), невикоріненість національної політичної системи (у 1959 р. тільки 7 % були горді за політичну систему країни (1978 рік – 31 %).

3. Партиципаторна революція та диференціація політичних уявлень. *“Шлях до громадянської культури” (1967–1982)*, що характеризувався протидією авторитарним цінностям, інтенсифікацією різних форм політичної участі, вимогами “більше демократії”, становленням громадянської політичної культури. Серед основних причин зміни типу політичної культури чи партиципаторної революції називали радикальні зміни цінностей у молодшого покоління та його поступовою політизацією, що за наслідок мала диференціацію поколінь та диференціацію ставлення до цінностей демократії.

4. Політична похмурість та розвиток критичного осмислення. *“Від громадянської культури до критичного громадянина” (1983–1989)*, серед рис якої визначаються криза легітимності західної демократії, криза довіри населення до політики, дистанціювання від інституціоналізованої політики, зниження членства в партіях, завищені очікування від держави, виникнення критичного громадянина (недовіра до політичних партій та об'єднань, але при цьому сильна віра в демократію).

5. *“Стіна в головах”*. Політична культура після об'єднання. *“Диференціація політичної культури” (1989–2014)*, серед рис якого були єдиний процес плавлення двох систем та культур, поєднання різних соціалізацій та різної історичної пам'яті, розмежування між інституційним та культурним об'єднанням, дебати щодо політико-культурної інтеграції східних німців в загально німецьку демократичну державу. І все ж, уніфікація Німеччини, окрім забезпечення постійного зростання економічних показників, передбачала зміну суспільної свідомості, прийняття іншої генераційної (якщо йдеться про переосмислення досвіду нацизму) чи ідеологічної (щодо розбіжностей Схід-Захід) картини світу.

Таким чином, Німеччина пройшла складний шлях подолання наслідків свого історичного минулого у суспільній свідомості, упровадження кардинальних змін у національну політичну культуру в досить короткий строк. Жодна з країн,

оглядаючись на власну історію на початку ХХ століття, не несе такого усвідомленого тягаря злочинів, як Німеччина, характерним для якої було почуття колективної провини як детермінанта політичної культури. Проте і жодна інша країна – пропри першопочаткові сумніви та внутрішній супротив – не вийшла чеснішою та успішнішою за Німеччину. Самокритичні спогади про націонал-соціалізм, його причини та наслідки, набували все більшої присутності: починаючи від підручників з історії, медіа до облаштування місць нагадування та вшанування пам'яті, від відзначення певних дат, промов політиків до буденного життя та мистецтва. Ці спогади стали найвпливовішим тлом формування політичної культури сучасної Німеччини. Це історичне знання було надзвичайно потужним контекстом, у рамках якого доводилося політично, культурно та духовно діяти в умовах об'єднання.

Фактично вже три покоління німців опановують психологічну проблему, пов'язану зі злочинами Третього Рейху, формуючи власне ставлення до нацистського минулого. Суттєвою відмінністю між першим і третім поколінням виступає те, що останнє не розглядає нацистське минуле через призму злочинів і подій, пов'язаних з Голокостом. Більше того, ідентифікуючи себе, вони зауважують, що вони *німці* і саме з цим пов'язують відповідальність. Це проявляється у тому, що німці розглядають свої взаємовідносини з представниками інших національностей через призму подій Голокосту і дій Гітлера. Таким чином, висувається гіпотеза про колективне почуття провини, яке й досі виступає ідентифікуючою ознакою уже для третього повоєнного покоління [37].

З огляду на сутнісні характеристики політики пам'яті та задекларовану тему, розглянемо лише один із напрямів комеморативних практик – практики вшанування жертв геноцидів та масових убивств в умовах демократії. Як наголошує у своїй змістовній розвідці “Проблеми демократії” директор Інституту політології Рейн-Вестфальського технологічного університету К. Ленк, демократичні форми конституційної організації ніколи і ніде не виникали “самі собою”. У невід’ємну складову політичної культури вони, як правило, перетворюються у результаті соціальних конфліктів і політичної боротьби, що в європейській історії тривала впродовж цілих століть. Не вдаючись до детального аналізу, скористаємося запропонованим автором чотирьохкомпонентним описом багатовимірності самого поняття “демократія”:

1. Демократія як комплексне визначення системи;
2. Демократія як легітимація політичної системи;
3. Демократія як організаційний принцип (форма панування);
4. Демократія як принцип поведінки (форма культури і система цінностей)

[60, s. 933–986; 10, с. 193].

З огляду на те, що “комеморативні практики є найважливішим способом політичної репрезентації” [52], проаналізуємо конкретні сюжети практик вшанування жертв геноцидів та масових убивств в умовах демократії. Засадничим при цьому є положення французького вченого Ф. Ар'єса (який досліджував ставлення до смерті в західній культурі, вивчав процеси і техніки комеморації в історії ментальностей) щодо ролі меморіальних монументів і ритуалів (див. його роботу “Людина перед обличчям смерті” (1977).

Одним із проявів комеморативних практик є *визначення пам'ятних / скорботних дат*.

У резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи “Необхідність міжнародного засудження злочинів комуністичних тоталітарних режимів” (2006 р.) зазначалося: “Асамблея суворо засуджує численні порушення прав людини, вчинені тоталітарними комуністичними режимами, висловлює жертвам цих злочинів свої співчуття, розуміння та

визнає їхні страждання”. У документі наголошувалося, що “знання історії є однією з передумов запобігання подібним злочинам у майбутньому. До того ж, моральна оцінка й засудження вчинених злочинів мають велике значення для виховання молодих поколінь. [...]”. Ці слова безпосередньо стосуються й України, яка унаслідок репресій, депортації та організованого радянським режимом геноциду втратила мільйони мешканців.

Європейський день пам’яті жертв сталінізму і нацизму був проголошений Європейським парламентом 23 вересня 2008 р. Його метою є вшанування пам’яті жертв масової депортації та винищення, а також зміцнення демократії, миру і стабільності в Європі. Перше офіційне відзначення цього дня було організовано 2011 р. у Варшаві, під егідою польського головування. Ця дата ознаменувала прийняття “Варшавської декларації”, підписанти якої наголосили на необхідності збереження пам’яті про лихі наслідки тоталітарних режимів і закликали Європейський Союз досліджувати і збирати документацію, пов’язану зі злочинами, що вчинили ці режими. У наступні роки офіційні урочисті заходи відбулись в Угорщині, Литві, Латвії.

14 червня 2011 р. у Люксембурзі на засіданні Ради міністрів із питань юстиції та внутрішніх справ ЄС розглядалося питання щодо пам’яті про злочини тоталітарних режимів у Європі. Рада закликала країни-члени і Єврокомісію зберігати пам’ять про тоталітарне минуле Європи. “Рада закликає країни-члени і Комісію висувати або підтримувати ініціативи, спрямовані на інформування й освіту громадськості в питанні тоталітарного минулого Європи, а також здійснювати дослідницькі проекти, зокрема на міжнародному рівні”, – сказано в документі. При цьому у висновках зазначалося, що багато країн-членів ЄС пережили трагічне минуле, викликане тоталітарними режимами, незалежно від того, чи були ці режими комуністичними, націонал-соціалістичними чи якимись іншими. Рада ЄС також нагадала, що Європейський Союз засновано на цінностях поваги людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права і прав людини. При цьому міністри відзначили необхідність забезпечити “чесне ставлення” до жертв усіх тоталітарних режимів. У документі сказано, що заперечення злочинів тоталітарних режимів має розглядатися відповідно до адекватних стандартів, беручи до уваги (де необхідно) національні обставини та юридичні традиції країн-членів, а також поважаючи свободу слова”. Міністри також закликали Єврокомісію вивчити додаткові можливості з фінансування або залучення грантів на дослідницькі проекти щодо тоталітарних режимів, а також інформувати країни-члени і зацікавлені сторони про конкретні кроки щодо збереження пам’яті про тоталітарні режими.

Серед знакових щодо вшанування жертв тоталітарних режимів виокремимо дві події 2009 р. Так, 2 квітня 2009 р. Європейський Парламент за ініціативи парламентаріїв країн Балтії запропонував у Декларації “Європейська свідомість і тоталітаризм” “з метою збереження пам’яті про жертв масових депортацій і знищень, укорінення демократії, зміцнення миру та стабільності на континенті” щорічно відзначати 23 серпня (день підписання пакту Молотова-Ріббентропа у 1939 р., що розділив Європу на дві сфери інтересів за допомогою секретних додаткових протоколів) як загальноєвропейський день пам’яті жертв всіх тоталітарних і авторитарних режимів. У Декларації, зокрема, зазначалося, що “Європа не буде єдиною, якщо вона не зможе сформувати загальне уявлення про свою історію, не визнає фашизм, сталінізм, фашистські та комуністичні режими загальним успадкуванням і не організує чесного та уважного обговорення злочинів цих режимів у минулому сторіччі” [16]. Підкресливши важливість збереження пам’яті про минуле (“тому що без правди та пам’яті не може бути примирення”), Європа підтверджувала свою єдину позицію стосовно усіх тоталітарних режимів, незалежно від ідеологічного тла (“засуджує всі злочини

проти людства та масові порушення прав людини, що були вчинені усіма тоталітарними та авторитарними режимами” [16]). Було також запропоновано створити Платформу Європейської Пам'яті та Свідомості задля підтримки розвитку співробітництва між національними дослідницькими установами, що спеціалізуються на історії тоталітаризму, а також задля створення загальноєвропейського центру документації/меморіалу жертвам усіх тоталітарних режимів. Під час пленарного засідання в Брюсселі 2 квітня 2009 р. 553 голосами “за”, 44 – “проти” і 33, що “утрималися”, депутати Європейського парламенту виявили свою “повагу до всіх жертв тоталітарних та недемократичних режимів у Європі” й оголосили **23 серпня загальноєвропейським Днем пам'яті жертв тоталітарних та авторитарних режимів**.

На згаданому пленарному засіданні Європарламенту констатовано, що Європа може по-справжньому об'єднатися лише тоді, коли всі її країни будуть здатні подивитися на свою історію з однієї позиції, коли вони будуть ладні визнати сталінізм, нацизм і фашизм “спільним спадком” і провести чесні та ґрунтовні дебати про всі тоталітарні злочини минулих десятиліть. Таке відкрите обговорення трагедії ХХ століття лише зміцнить подальшу європейську інтеграцію. У Брюсселі було висловлено також пропозицію створити загальноєвропейський документаційний центр і музей пам'яті жертв усіх тоталітарних режимів [47].

Наступний крок здійснено 3 липня 2009 року – Комітет з демократії Парламентської Асамблеї ОБСЄ (на засіданні у Вільнюсі) прийняв резолюцію “Возз'єднання розділеної Європи”, якою пропонувалося встановити 23 серпня Днем пам'яті жертв сталінізму та нацизму. Того ж дня, 3 липня 2009 року, Парламентська Асамблея ОБСЄ ухвалила резолюцію “Заохочення прав людини та громадянських свобод у регіоні ОБСЄ в ХХІ столітті”, у якій 23 серпня названо Загальноєвропейським Днем пам'яті жертв сталінізму та нацизму в ім'я збереження пам'яті жертв масових страт і депортацій. У резолюції ОБСЄ зазначено, що Європа “зазнала два потужних тоталітарних режими, нацистський та сталінський, які принесли геноцид, порушення прав та свобод людини, воєнні злочини та злочини проти людства”, та закликала членів ОБСЄ зайняти “спільну позицію проти всіх форм тоталітарної влади незалежно від ідеологічної основи” та засудила “героїзацію тоталітарних режимів, включаючи проведення публічних демонстрацій з метою героїзації нацистського або сталінського минулого” [29]. Напередодні прийняття рішення про засудження гітлеризму і сталінізму було показано фільм “Soviet Story”, який латвійський режисер зробив для Європарламенту. У цьому фільмі показано, що значною мірою політична культура, гасла і навіть плакати націонал-соціалістської Німеччини і Радянського Союзу були схожі, майже тотожні.

Резолюція ОБСЄ, а також документ, ухвалений Європарламентом, започаткували якісно новий і системний підхід в оцінках злочинів проти людства двох найстрашніших режимів ХХ століття – більшовизму та нацизму.

Папа Іоанн Павло II також порівняв дві тоталітарні системи ХХ століття: сталінський СРСР і нацистську Німеччину: “Деякі вважають, що Сталін був кращим лідером, ніж Гітлер. З моральної точки зору, вони обидва були жахливі” [20].

Заходи щодо вшанування пам'яті усіх полеглих відбуваються у країнах Європи і Америки.

Вагому роль у практиках комеморації відіграють **мережі спільнот пам'яті**. Серед таких організацій зокрема – Мережа транснаціональних студій пам'яті (Network in Transnational Memory Studies), Міжнародний центр вивчення культурної пам'яті (**Centre for the Study of Cultural Memory**), Генеалогія

меморіальних проєктів (Genealogies of Memory Project), **Мнемоніка: мережа зі студій пам'яті (Mnemonics: Network for Memory Studies)**, Ініціатива з вивчення Голокосту, геноциду та студій пам'яті (**Initiative in Holocaust, Genocide, and Memory Studies**) та ін.

Серед міжнародних організацій увиразнимо Європейську мережу пам'яті й солідарності (**European Network Remembrance and Solidarity**) (ЄМПС). Європейська мережа пам'яті й солідарності є міжнародною організацією, мета якої полягає у проведенні досліджень, документуванні й популяризації знань з історії ХХ-го століття у Європі, та в тому, щоб у різний спосіб вшанувати пам'ять про це, з особливим акцентом на періоді тоталітарних режимів, воєн та соціального спротиву будь-якому примусу. Членами мережі є Німеччина, Польща, Словаччина, Угорщина та Румунія. Представники Австрії, Чехії та Латвії також є членами Консультативної ради ЄМПС.

Європейська мережа пам'яті й солідарності 2013 р. розпочала ініціативу, метою якої є вшанування пам'яті жертв масової депортації та винищення, а також зміцнення демократії, миру і стабільності в Європі. Важливим елементом цієї кампанії є спеціально для цього розроблений символічний знак, який несе послання "Пам'ятайте. 23 серпня". Організатори ініціативи заохочують популяризацію та поширення цього символу пам'яті [5]. Цей день європейські інституції обрали з огляду на те, що 23 серпня 1939 р. був підписаний пакт Молотова-Ріббентропа, який визначав сфери впливу Німеччини та СРСР в Європі й планував переділ Центральної та Східної Європи.

Дні пам'яті та примирення (англ. Time of Remembrance and Reconciliation, фр. Journées du souvenir et de la réconciliation) – **8 травня і 9 травня**, відзначають щороку, починаючи з 2005 року. Резолюція №A/RES/59/26 від 22 листопада 2004 р. пропонувала державам-членам ООН, неурядовим організаціям, приватним особам, окрім святкування своїх Днів Перемоги чи Визволення, щороку відзначати один або два дні (8 і 9 травня) як данину пам'яті всіх жертв Другої світової війни.

Зауважимо, що 2013 р. Львівська міська рада оголосила 8 травня у Львові днем скорботи і вшанування пам'яті жертв тоталітарних режимів та жертв Другої світової війни. Відповідно до ухвали, мають щорічно вивішувати державні прапори з траурними стрічками, також не проводити розважальних заходів. Цей крок розглядався як своєрідний поштовх до подальшого об'єднання як на ментальному, так і на суспільному рівні в Україні [27].

День пам'яті й примирення встановлено Указом президента України П. Порошенка № 169/2015 "Про заходи з відзначення у 2015 р. 70-ї річниці Перемоги над нацизмом в Європі та 70-ї річниці закінчення Другої світової війни" від 24 березня 2015 р. Відповідно до Указу, метою святкування є гідне вшанування подвигу українського народу, його видатного внеску у перемогу антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні та вияв шани всім борцям проти нацизму.

Своєрідним у плані примирення став досвід **Іспанії**. У кожного суспільства є своя власна специфіка, яка впливає на його політичне життя і пов'язані з ним події. У випадку Іспанії та Каталонії, як підкреслює професор Карме Агусті Рока, вона полягає у: моделі демократичних перетворень, силі громадського тиску у питаннях відновлення пам'яті, характері громадянського суспільства, переконаннях і відповідальності різних правлячих політичних груп, методи самих репресій і часі, який минув після тих подій [22, с. 306]. Підхід до питання історичної пам'яті в Іспанії еволюціонував протягом чотирьох етапів: "заперечування пам'яті" (1936–1977), "політики забуття" (1977–1981), "призупинення пам'яті" (1982–1996) та "відродження пам'яті" (з 1996 року) [22, с. 306–307]. 2004 року, було створено Міжвідомчу комісію з вивчення

ситуації жертв Громадянської війни та франкізму, рік по тому розпочалася програма допомоги жертвам, а 2006 р., на який припадала 70-та річниця початку Громадянської війни, проголошено Роком історичної пам'яті.

В основу офіційної комеморативної політики Іспанії лягла сконструйована “амнезія” та покладання провини за наслідки кровопролитної громадянської війни на обидві сторони, що брали в ній участь. Відкриття 1959 р. “братського меморіалу”, де поховано представників ворогуючих таборів, не зняло проблему конфліктогенної пам'яті. Це підтвердило правильність формулювання німецького історика Е. Нольтке: “Минуле заперечує проти того, аби його забули” [30, с. 223]. Приклад примирення двох Іспаній (франкістської і республіканської) аналізує Ю. Шаповал [54].

Із реалізації іспанського закону “Historia, Memoria, Olvido” (“Історія, пам'ять, забуття”), спрямованого на підтримку демократичної колективної та родинної пам'яті, на думку проф. Університету Тафтса (США) Оксани Шевель можна взяти два уроки. Перший полягає у сприянні держави різним пам'ятям – без надання переваги жодній із них. Другий пов'язаний, з одного боку, із захистом “прав жертв”, а з іншого, – із відмовою й навіть забороною місць пам'яті, що глорифікують одну зі сторін, задіяних у громадянській війні, жертвами якої стало понад 500 тис. осіб. Таким чином, антифранкістський за духом закон поклав край “мнемонічним війнам” (за Я. Кубіком) [30, с. 223].

Боснійський досвід подолання болісного минулого полягає в тому, що на зміну “повені насильства”, що затопила простори колишньої Югославії, прийшло надзвичайно складне й загострено емоційне його переживання. На “аренах ушанування” тут звучали дві “мови”: “віктимізації” та “примирення” [30, с. 224].

Доволі складним є пошук порозуміння між двома чи кількома країнами з приводу трагічних подій (до прикладу, українсько-польського порозуміння).

Серед подій, данина якій має міжнародне вшанування, є **Голокост**. 1 листопада 2005 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію 60 / 7, у якій постановила, що день **27 січня** буде щорічно відзначатися як **Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту**. 27 січня був обраний тому, що саме в цей день у 1945 році Радянська армія звільнила найбільший нацистський табір смерті Освенцим-Біркенау (Польща). За час існування цього концтабору в ньому загинуло, за різними оцінками, від 1,5 до 2,2 млн людей.

“Холокост, що призвів до винищення однієї третини євреїв і незліченних жертв з числа представників інших меншин, буде завжди служити всім народам застереженням про небезпеки, що ховають у собі ненависть, фанатизм, расизм і упередженість”, – йдеться в резолюції ГА ООН. Ініціаторами ухвалення документа виступили Ізраїль, Канада, Австралія, Росія і США, а їх співавторами – ще понад 90 держав. Генеральна Асамблея ООН закликала держави-члени розробити просвітницькі програми, щоб уроки Голокосту назавжди збереглися в пам'яті наступних поколінь і сприяли запобіганню актам геноциду в майбутньому.

Сьогодні пам'ять про Голокост стала політичною, моральною спадщиною не лише Німеччини та Ізраїлю, представники політичних еліт європейських країн заявляють, що це їх спільна трагедія та спільний біль. Європа одностайна в засудженні нацизму та Голокосту. У пам'ять 6 млн євреїв жертв нацизму споруджені меморіали та музеї в багатьох країнах світу. Пам'ятники, меморіальні комплекси, пам'ятні місця та знаки жертвам Голокосту сьогодні є не лише в Ізраїлі (Яд Вашем – Ізраїльський офіційний меморіал, присвячений жертвам Голокосту, заснований 1953), але і в Європі (Німеччина – Меморіал пам'яті жертв Голокосту в Берліні (2005); в Білорусії (Мінськ) – “Меморіал “Яма” (2000). В Україні також є пам'ятники жертвам Голокосту – у Києві 1991 р. встановлено пам'ятник розстріляним євреям у вигляді менори у Бабиному Ярі,

Донецьк (2006), є пам'ятник в Прохоровському сквері м. Одеса (1990–2004) та інші. У Росії – “Храм Пам'яті євреїв – жертви Голокосту” у Москві (1998); в Америці (Пам'ятник жертвам Голокосту, Нью-Йорк, США (2002); Меморіальний музей Голокосту є американською національною організацією з вивчення історії Голокосту, водночас він служить меморіалом мільйонам загиблих (1993) [32, с. 226–227].

В Україні “входження” подій Голокосту в офіційну пам'ять пройшло декілька етапів. Поворотним моментом формування нової офіційної пам'яті про Голокост стало визнання першим українським президентом Л. Кравчуком часткової провини українського народу в знищенні євреїв під час другої світової війни. З 1991 р. річниця трагедії Бабиного Яру стала відзначатися як загальнодержавна дата, а у місцях масових знищень та поховань жертв Голокосту почали з'являтися пам'ятники, пам'ятні знаки, таблички, надписи, на яких засвідчували, що тут були знищені та поховані євреї, а не просто “мирні громадяни”. З'являлися публікації в пресі, телевізійні програми, освітні програми для школярів і студентів. Усе це свідчило про те, що тема Голокосту в Україні вийшла з меж неофіційної пам'яті й претендує на певне місце в новій історичній пам'яті України [21]. Підтвердженням цього є заходи щодо збереження пам'яті про Голокост, що відбуваються в Україні на державному рівні із залученням наукових установ, єврейських громадських і релігійних організацій [33].

Особлива роль у впровадженні політики пам'яті належить **спеціально створеним інституціям**: Інститут національної пам'яті – Комісія з розслідування злочинів проти польського народу, який створено у 1998 р., Інститут пам'яті Естонії, засновано 2008 р. Аналогічні структури є у Латвії, Литві, Німеччині, Словаччині, Чехії та інших країнах.

В **Україні**, від початку незалежності здійснено численні спроби створити аналогічну західним зразкам структуру у галузі політики пам'яті. Так, на початку 1990-х рр. зареєстровано Інститут геноциду, який так і не розпочав діяльності. У 1996 р. створено державну міжвідомчу комісію для увічнення пам'яті жертв політичних репресій, котрій забракло коштів. У 2006 р. на виконання Указу Президента України від 11 липня 2005 р. “Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні” було створено Український інститут національної пам'яті [42].

Ушанування пам'яті жертв Голодомору. Щороку остання субота листопада є Днем пам'яті жертв голодоморів. У цей день Україна і світ вшановують вбитих голодом під час геноциду 1932–1933 років. Загальне гасло днів вшанування жертв Голодомору в Україні – “Пам'ять єднає”. Поруч з цим, традиційно щороку жалобні заходи присвячуються окремій темі (попередні роки: “Діти-жертви Голодомору”, “Доброчинці в роки геноциду”).

Чотири роки поспіль всі заходи зі вшанування пам'яті жертв Голодомору організовувалися громадськістю без участі будь-якої державної влади, зокрема Громадським комітетом із вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні, утвореним у 2010 р. Ця структура була створена у зв'язку із намаганнями влади В. Януковича відмовитися від традиції вшанування жертв геноциду. До складу комітету увійшли 38 знакових постатей в науковому, мистецькому та громадському житті країни. Лише 2014 р. вперше за п'ять років влада і громадськість разом готували пам'ятні заходи зі вшанування мільйонів жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні. Національні пам'ятні заходи 22 листопада 2014 року пройшли під гаслом “Голодом вбивали нашу свободу. Непідкорені у 33-му – непереможні сьогодні!”.

Про форми вшанування пам'яті жертв Голодомору дає уявлення перелік одного із скорботних заходів на Львівщині: “ В суботу, 24 листопада 2012 р., у Львові буде вшановано пам'ять жертв Голодомору 1932–33 років та голоду

1946–47 років. Відповідно до програми вшанування пам'яті жертв голодоморів, погодженої головою Львівської обласної ради Олегом Панькевичем, заходи розпочнуться Поминальними Службами Божими у всіх церквах Львова та області за жертвами голодоморів. О 15.00 год. відбудеться покладання квітів до пам'ятної таблиці “Жертвам комуністичного терору, які загинули від голоду в 1946–1947 рр.” (залізнична станція Підзамче), запалення лампадок. 15.15 год. – покладання квітів та композиції з пшеничних та житніх колосків до Пам'ятного знаку жертвам Голодомору та політичних репресій (пр. Чорновола). 15.40 – Екуменічна молитва за загиблими під час голодоморів біля пам'ятника Т. Шевченкові. О 16.00 год. буде оголошено хвилину мовчання (зупиниться робота в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, на підприємствах, установах та організаціях (крім підприємств, де це не допускається за технологією виробництва), рух громадського та приватного транспорту з подаванням відповідних звукових сигналів. О 16.15 год. відбудеться покладання композиції з житніх і пшеничних колосків та кошика квітів до Пам'ятного знаку жертвам Голодомору та політичних репресій (пр. Чорновола). О 17.05 год. годині біля пам'ятника Тарасові Шевченка розпочнеться акція “Запали свічку пам'яті!” – представники обласної та міської влади, учнівської та студентської молоді, громадськості запалюватимуть свічки та лампадки на площі навпроти пам'ятника Т. Шевченкові. Після цього о 18.30 год. з нагоди вшанування пам'яті жертв голодоморів у концертному залі Львівської обласної філармонії відбудеться Вечір-реквієм” [12].

Зауважимо, що ще 2009 р. в Указі Президента України В. Ющенка передбачалося “вжиття в установленому порядку додаткових заходів щодо демонтажу пам'ятників і пам'ятних знаків, присвячених особам, які причетні до організації та здійснення голодоморів і політичних репресій в Україні, а також щодо перейменування в установленому порядку населених пунктів, вулиць, площ, провулків, проспектів, парків, скверів у населених пунктах України, назви яких пов'язані з іменами таких осіб” [41]. Передбачалося також “продовження роботи з формування Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, її регіональних томів та створення електронних баз даних жертв геноциду Українського народу; заходи з надання правової оцінки діям на території України у період 1932–1933 років, які призвели до геноциду Українського народу; сприяння у проведенні наукових досліджень голодоморів в Україні, виявленні, опрацюванні – систематизації архівних документів, забезпечення їх оприлюднення; заходи щодо спорудження у місті Києві другої черги Державного музею “Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні”; видання, перевидання та розповсюдження наукових, науково-популярних праць, художньо-публіцистичних творів, збірок документів та матеріалів про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, а також заходи щодо перекладу та видання іноземними мовами окремих тематичних видань для розповсюдження їх за межами України; забезпечення поглибленого вивчення в загальноосвітніх та вищих навчальних закладах причин та наслідків голодоморів в Україні, активне залучення шкільної та студентської молоді до пошукової та науково-дослідницької діяльності, пов'язаної з дослідженням теми голодоморів в Україні; створення та забезпечення функціонування діючих тематичних експозицій, виставок архівних документів, фотоматеріалів, творів мистецтва та літератури, оновлення відповідних музейних збірань, зокрема, у краєзнавчих музеях; продовження роботи щодо визнання міжнародною спільнотою Голодомору 1932–1933 років в Україні геноцидом Українського народу, поширення у світі інформації про причини і наслідки голодоморів в Україні; заходи з широкого інформування громадськості про Голодомор 1932–1933 років в Україні.

Важливою складовою державної політики щодо конструювання історичної свідомості стали **пам'ятні місця та меморіальні комплекси** [38]. Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні відкрито у 2008 р., в День пам'яті жертв голодомору в Україні. Зокрема Хрести пам'яті жертв Голодомору 1932–33 років встановлено в Харкові (4.X.1989 – перший в Україні, Києві (площа перед Михайлівським собором), с. Литвяки, (Лубенський район, Полтавська область), м. Коломия (Івано-Франківська область) та в інших містах та регіонах. Зазначимо, що пам'ятники жертвам Голодомору встановлено також за кордоном, зокрема, у містах: Едмонтон, Калгарі, Вінніпег (Канада) та ін. [14].

Ушанування пам'яті жертв Великого терору. Одним із масштабніших за кількістю репресій був період в історії, який отримав назву “Великий терор”.

День пам'яті жертв політичних репресій. Згідно з указом президента №431/2007 “Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років”, щорічно в **третю неділю травня** в Україні відзначається **День пам'яті жертв політичних репресій**.

Як відомо, 2 червня 1937 р. було прийнято сумнозвісну постанову Політбюро ЦК ВКП(б) ПБ-51/94 “Про антирадянські елементи”, відповідно до якої 5 серпня 1937 р. вийшов наказ НКВС СРСР №0044, що поклав початок масовим репресіям. Вже до середини листопада 1938 року без суду було винесено 681 692 смертних вироків, які виконувалися негайно. Більше 1,7 млн. людей було відправлено в табори. Згідно з розсекреченими архівами і документами СБУ, в Україні з 1935 по 1951 рік жертвами розкуркулення стали понад 2 млн. 800 тис. людей. У 1936 році заарештували 15 717 осіб, у 1937-му – 159 537, в 1938-му – 106 096, в 1939-му – 11 744. Близько 16,5 тис. чоловік було розстріляно тільки в 1937-му році.

Однією з форм вшанування пам'яті є **траурні церемонії**. Так, у Києві у зв'язку Днем пам'яті жертв політичних репресій 17 травня 2015 р. Президент Петро Порошенко взяв участь у церемонії в Національному історико-меморіальному заповіднику “Биківнянські могили”. Траурна церемонія покладання квітів до Дня пам'яті жертв політичних репресій відбулася 17 травня 2015 р. на українсько-польському Меморіалі жертв тоталітаризму в Харкові (в Лісопарку) [25].

До форм вшанування пам'яті належить встановлення пам'ятних знаків, меморіальних дошок тощо. У 1997 р. у центрі Харкова – в саду ім. Т. Шевченка був встановлений єдиний в Україні **пам'ятний знак репресованим кобзарям** – на згадку про трагічні події 20–30-х років ХХ ст., коли тоталітарний режим проводив кампанію послідовного фізичного знищення традиційних народних співців – кобзарів, лірників і стихівничих (співців без інструментального супроводу). Ініціаторами встановлення пам'ятного знаку були Фонд національно-культурних ініціатив імені Гната Хоткевича та громадська організація “Спілка української мелодії”. Пам'ятник був споруджений на пожертви харків'ян і внесений до реєстру культурних пам'яток України. Однак, у грудні 2015 р. невідомі сплюндрували пам'ятний знак репресованим кобзарям (відбито бронзову кобзу) [9].

Тільки в Харкові за роки сталінізму знищено щонайменше 17 тис. осіб – жертв політичних репресій, з них близько 4 тис. польських військовополонених офіцерів, громадян іншої держави. Жертв Голодомору 1932–1933 рр. у Харкові та Харківській області за оцінками фахівців на підставі архівних документів, що збереглися не повністю, нараховується до 250 тисяч людей. Нацистами розстріляно до 20 тисяч євреїв.

Найбільшими з відомих поховань у Харкові є:

Парк Пам'яті (Комсомольський парк на місці колишнього Єврейського кладовища: рішенням XIV сесії Харківської міської ради від 4 липня 2007 р.

№ 157/07 Комсомольський парк, розбитий на місці колишнього Єврейського кладовища, було перейменовано на Парк Пам'яті)) – майже 7 тис. політичних репресованих та невідома кількість жертв Голодомору.

Молодіжний парк (колишній Міський цвинтар) – невідома кількість жертв Голодомору.

Парк ім. Артема (колишнє Кирило-Мефодіївське кладовище) – невідома кількість жертв Голодомору.

Українсько-Польський меморіал жертвам тоталітаризму (6-й квартал Лісопарку біля П'ятихаток) – понад 10 тис. жертв політичних репресій.

Дробицький яр – біля 20 тис. жертв Голокосту.

Меморіал Слави у Лісопарку (жертви нацизму)

На сьогодні меморіалізовані Українсько-Польський меморіал жертвам тоталітаризму, Меморіал у Дробицькому яру та Меморіал Слави у Лісопарку. Перетворені на парки “культури” та відпочинку Міське і Кирило-Мефодіївське кладовища, досі є невідомими майже всі поховання (сотень тисяч!) жертв Голодомору 1932 – 1933 років [29].

Депортації. Депортація кримських татар, розпочата 18 травня 1944 р. (в Середню Азію з Криму за рішенням комуністичної влади СРСР був відправлений перший ешелон кримських татар) – одне з найбільших злочинів радянського режиму. Весь кримськотатарський народ був звинувачений у співпраці з нацистською Німеччиною під час Другої світової війни. Загальна кількість вигнаного з Криму корінного народу склала понад 200 тис. осіб, з них 183 тис. – кримські татари [44].

Виселення проводилось у жорсткий спосіб, з конфіскацією належного виселенцям майна та із запровадженням дискримінації за національною приналежністю. Для проведення депортації залучили понад 32 тис. військових НКВД. Депортованим відводили від декількох хвилин до півгодини на збори, після чого їх на вантажівках транспортували до залізничних станцій. Звідти ешелонами відправляли до місць заслання. Тих, хто чинив опір або не міг йти, розстрілювали на місці. Чимало людей загинули в дорозі через жахливі умови. Загалом, в Узбекистан, Казахстан, Таджикистан, Марійську АРСР, на Урал і в Костромську область були депортовані близько 200 тис. осіб. За різними оцінками, більше 46 % переселенців від голоду і хвороб загинули внаслідок здійсненої радянськими державними органами депортації (точна кількість жертв невідома) [36].

Понад двадцять років у СРСР повністю заперечувався злочинний характер цих дій. Хоча 5 вересня 1967 р. указом президії Верховної Ради СРСР з кримських татар були зняті звинувачення в зраді, вони так і не отримали права повернутися на історичну батьківщину. Тільки 14 листопада 1989 р. Верховна Рада СРСР визнала депортацію незаконною і злочинною, схваливши декларацію “Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що піддалися примусовому переселенню, і забезпечення їх прав”, почавши процес політичної реабілітації депортованих за національною ознакою [44].

Верховна Рада України ухвалила постанову “Про визнання геноциду кримськотатарського народу”. Відповідне рішення підтримали 245 народних депутатів. “Для відновлення історичної справедливості і недопущення у майбутньому вчинення подібних дій щодо кримськотатарського та/або будь-якого іншого народу, відповідно до Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, депортація кримських татар з Криму 1944 р. повинна бути визнана геноцидом кримськотатарського народу та отримати належну реакцію зі сторони України та міжнародної спільноти”, – йдеться у пояснювальній записці до постанови. Парламент вирішив встановити **18 травня Днем пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу** [36].

Як бачимо, вістря “Великого терору” спрямовувалося, зокрема, й за національною ознакою. Підтвердженням слугують так звані “національні операції” проти окремих національних груп. Однією з таких груп стала грецька спільнота. Грецька спільнота в Україні опиралася на потужну культурну традицію й разом з іншими розвиненими національними спільнотами ставала на заваді побудові суспільства “радянських людей”.

12 грудня 1937 р. вийшла директива №50215 НКВД, яка дала поштовх “Грецькій операції”. Арешти пройшли в усіх місцях компактного проживання греків, зокрема в Криму, Одеській та Донецькій області, Харкові та Києві. За оцінками істориків, в ході операції були заарештовані від 7600 до 9400 осіб, здебільшого чоловіки. Більшість заарештованих невдовзі була розстріляна, решта – отримали 10 років ГУЛАГу. У результаті операції була ліквідована еліта української грецької меншини; закрито Маріупольський грецький театр, Маріупольський грецький педагогічний технікум, грецькі національні школи. Удару було завдано по цілісному національному організму, невід’ємній складовій української історії та культури. Щороку **15 грудня**, у День пам’яті жертв “Грецької операції НКВД”, українські греки вшановують пам’ять репресованих радянськими каральними органами впродовж 1937–1938-го років. Репресії проти представників грецької меншини в Україні є невід’ємною частиною нашої історії [18].

У Білорусі й досі офіційна політика пам’яті активно культивує мучеництво та страждання білоруського народу під час війни [40]. Скільки білорусів загинуло в роки війни, достеменно невідомо, вважають, що кожен четвертий (за іншими даними – кожен третій) білорус став жертвою. Разом з тим у Білорусі в роки окупації діяв потужний партизанський рух, підкреслюється, що саме завдяки партизанам республіка була звільнена від окупантів. Про провальні партизанські операції, про справжню кількість вбитих партизанами нацистів, говорити не заведено. Популярна в Білорусі теорія першого удару – 1941 р. країна першою прийняла на себе удар війни. На думку істориків, ця позиція – наслідок того, що країна була повністю окупована, на її території не велися масштабні бої.

Така амбівалентність – мучеництво та героїзм, прослідковується і в Білоруському державному музеї історії Великої Вітчизняної війни. Музей чотири рази змінював адресу. Нині розташований у новій будівлі, зведеній 2014 р. Символічно, що його чергове відкриття відбулося на 70-річчя визволення Білорусі.

Історична майстерня у Мінському міжнародному освітньому центрі імені Йоханесса Рау створена насамперед для **увіковічення пам’яті та примирення**. Історична майстерня розташована на території колишнього Мінського гетто, одного з найбільших у Радянському Союзі. У 1941–1943 рр. понад 100 тис. євреїв із Білорусі та з території Третього Рейху були зігнані сюди. Більшість із них знищили тут та в таборі Тростянець. Нині на території колишнього гетто багато пам’ятників. Один із перших установлений 1947 р. в меморіалі “Яма” – це унікальний обеліск із чорного мармуру з написом на ідиші про жертви Голокосту. Попри неодноразові погрози влади знищити його, пам’ятник вистояв у складні часи. У 1990-і роки меморіал був розширений алеєю з табличками, на яких увічнено імена праведників світу – білорусів, які рятували євреїв ціною свого життя. Нині таких близько 700 осіб.

Політика пам’яті у **Латвії, Литві та Естонії** активно підтримується державою на рівні національних інституцій та є державною політикою щодо створення пам’ятних місць. Так, наприклад, у столиці Латвії створені: Музей окупації, Національний меморіал жертвам радянського терору, комплекс пам’яті жертв сибірської депортації, у Естонії також створено Музей окупації, монумент страченим у 1941 р. (м. Таллінн), меморіали на місці масових вбивств 1941–

1944 рр. (понад 100 тис., головним чином євреї і поляки) в Понарах (селище на захід від Вільнюса), меморіал жертвам Голокосту у Литві на місці поховання близько 400 осіб поряд з двома будівлями, в яких розташовувався нацистський трудовий табір (1941–1943) (на вулиці Субачяус м. Вільнюса) та інші. Багато пам'ятних знаків з поіменними списками жертв репресій радянської доби встановлено в районних центрах, селищах, в місцях масових розстрілів людей, на території колишніх табірних пунктів, на будівлях колишніх в'язниць.

У Росії Фондом Андрія Сахарова створено проект “Пам'ятники і пам'ятні знаки жертвам політичних репресій на території колишнього СРСР”. Знищення пам'яті про людину, вважають учасники проекту, – одна з форм репресій, тому відновлення її у вигляді пам'ятників і пам'ятних знаків – одна з форм реабілітації людини в очах сучасників і майбутніх поколінь. Одним із завдань програми є сприяння збереженню історичної пам'яті про мільйони жертв політичних репресій і злочинів радянського режиму. Організатори проекту створили електронну базу даних “Пам'ятники і пам'ятні знаки жертвам політичних репресій, встановлені на території колишнього СРСР”. На окремому Інтернет сайті представлено 1957 фотографій і різнопланова інформація щодо 1214 пам'ятників і пам'ятних знаків, встановлених у 83 суб'єктах Російської Федерації та пострадянських держав [13].

Серед стратегій осмислення й інтерпретації досвіду комуністичного минулого, зокрема Центрально-Східної Європи – інтелектуальна ревізія радянського комунізму, поява нових альтернативних концепцій історії, декодування радянських культурних ландшафтів, демонтування пам'ятників радянської епохи, музеєфікація радянського минулого (створення реальних та віртуальних музеїв комунізму) тощо. “Музей історії Берлінського муру” створено у Німеччині (2000 р.). “Музеї комунізму” відкрито у Празі (2001 р.), Варшаві (2002 р.), “Дім терору” – у Будапешті (2002 р.). На території у пам'ятних місцях та меморіалах Польщі знайшла відображення Катинська трагедія. Музеї радянської окупації було створено в колишніх радянських республіках: 1992 р. – Вільнюс, 1993 р. – Рига, 2003 р. – Таллін, 2006 р. – Тбілісі, 2007 р. – Київ. Час появи цих музеїв може розглядатися як індикатор процесу дистанціювання від комуністичного минулого [51, с. 239].

Аналіз музеїв комунізму дозволив дослідниці В. Хархун виокремити кілька тенденцій. Перша тенденція виявляється в символічному акті “продажу” комунізму (більшість музеїв комунізму – це вигідні бізнес-проекти). Друга тенденція полягає в тому, що музеї декодують специфіку боротьби за пам'ять, яка розгорнулася в Європі й пов'язана з постулюванням національних соціокультурних моделей. Її основа – це духовна опозиція комунізму в усіх її проявах: трагедійності, іронізування, шаржування, ритуалізації тощо. Третя тенденція пов'язана з формуванням парадигми рецепції: процес інтерпретації комунізму, і зокрема, його музеєфікація фіксує сучасну ментальну карту Європи, яка визначається стратегією від розвінчання й осудження комунізму до його опосередкованої апології [51, с. 246].

Розширення комунікативного простору уможливорює доручення до вшанування жертв тоталітаризму широкого кола користувачів мережі Інтернет. Зокрема, йдеться про створення спільноти “Розстрільний календар” у соцмережі Фейсбук (січень, 2016 р.) – київські активісти створили віртуальну книгу пам'яті українських репресій. Перші думки, які лягли в основу цього проекту, з'явилися 2014 р., коли письменниця О. Герасим'юк разом із Т. Швидченко на Майдані влаштували п'ятигодинне зачитування імен репресованих митців. “Розстрільний календар” – спільнота (книга) у соцмережі Фейсбук, яка започаткувала своєрідний Календар репресій, арештів та розстрілів української інтелігенції: щодня на сторінці з'являється інформація про репресії, що

відбувалися над українцями у відповідну дату з початку ХХ-го ст. до сьогодні. Реалізатором проекту є О. Герасим'юк разом з Д. Поліщуком та іншими активістами. Мета проекту полягала в тому, щоб “відкрити історичну емпатію, запустити синхронне дихання століть, пробудити генетичну пам'ять, щоб на однаковий біль, однакову радість, однаковий відчай сорокамільйонний народ зреагував інакше, ніж сто років тому” [1].

Таким чином, в умовах демократії маємо різноманітну палітру політичних та соціальних комеморативних практик щодо вшанування жертв геноцидів та масових убивств. Пам'ять та пам'яттеві смисли слугують потужним чинником: консолідації або, навпаки, розмежування / конфронтації суспільства; порозуміння та примирення або розбрату й конфліктів. У процесі пам'ятання / забування спільноти конструюють свою пам'ять та ідентичність. “Подолання минулого” народжується колективним зусиллям.

Комеморативні практики вибудовуються на усвідомленні культурних контрверсій, транспоколіннєвої місії пам'яті про війну та злочини тоталітаризму, формування поля ідентичностей тощо. Терор, геноцид, голод, епідемії та інші травми неминуче позначаються на колективній свідомості, модифікуючи соціальні інститути та самих членів спільноти. Латентні рани, набуті в минулому, формують колективну пам'ять, екстраполюючись на сьогодні. Травма створює і маркує розломи і розриви на культурному тлі суспільства (Й. Рюзен). Відтак з огляду на факт постійної травматизації викарбовується глибокий слід на колективній (груповій) свідомості та формуванні пам'яті. Останнє особливо важливе для українського суспільства, культура якого упродовж ХХ ст. формувалася як травмоцентрична. Травмоцентрична культура суспільства задає відповідні культурно-ідентифікаційні коди.

Політика пам'яті в умовах демократії сфокусована на формуванні не лише комеморативної складової, але й таких цінностей як свобода і толерантність. У просторі творення політики пам'яті на основі трактування та репрезентації суспільного минулого відбувається складна взаємодія ряду суб'єктів, сукупність дій, націлена на підтримку або перегляд окремих елементів суспільної пам'яті; покликаних до погодження та взаємного прийняття різних інтересів у сфері інтерпретації минулого. Стратегії формування моделей пам'яті вилонюються в системі інституційних засобів реалізації політики пам'яті кожної окремої країни, а також на підставі загальних тенденцій меморіального законодавства країн демократії. Зауважимо, що в політиці завжди існував і завжди існуватиме аспект символізації. Символічна політика реалізується в чотирьох формах: 1) ерзац-акції; 2) ерзац-законодавство; 3) ерзац-персоналізація: формування іміджу політиків; 4) ерзац-ідеологізація [17, с. 318]. Відтак важливо, щоб політика пам'яті не перебрала рис символічної політики чи трансформувалася до її форм, а (за висловом Хосепа М. Коломера) чесноти періоду демократичних перетворень не стали вадами демократії. При упродовженні канонів політики пам'яті (зокрема й щодо вшанування жертв та масових убивств) необхідним є врахування досвіду демократизації, європейських норм, визнання розмаїття пам'ятей, а також шанованих у суспільстві цінностей та досвіду минулого.

Список використаних джерел

1. *Активісти* створили “розстрільний календар”. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1453732046>
2. Баханов К. Меморативна політика в незалежній Україні / Костянтин Баханов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2009. – Вип. 17. – С. 45–49.
3. Брок Э. Европа и Россия: поиск общей идентичности / Элмар Брок. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://russ.ru/Mirovaya-povestka/Evropa-i-Rossiya-poisk-obschej-identichnosti>.

4. *Васірук І.* Вплив історичної пам'яті на формування національної ідентичності / Ірина Васірук // Україна – Європа – Світ : Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – С. 391–394.
5. *В Європі* до дня пам'яті жертв сталінізму і нацизму поширюють фотокартки жертв нацистських концтаборів та радянського ГУЛАГу (19.08.2014). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politika.cn.ua/list/ua/news/0/13788.html>
6. Відгомін Волинської трагедії в історичній пам'яті польського й українського народів: Монографія / Редкол.: В.Ф. Солдатенко (голова) та ін. – К.: ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – 292 с.
7. Гон М. М. Особливості формування української історичної пам'яті в час демократичного транзиту / М. М. Гон // Філософія. Педагогіка. Суспільство: зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне, 2012. – Вип. 2. – С. 269–286.
8. *Гон М.* Пам'ять про Голокост: суб'єкти формування та функціонування в Україні / М. Гон // Сучасні дискусії про Другу світову війну: Зб. наук. ст. та виступів українських і зарубіжних істориків. – Львів: ЗУКЦ, 2012. – С. 95–100.
9. *Гончарова О.* У Харкові пошкодили пам'ятний знак репресованим кобзарям / Ольга Гончарова // Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. 03.12.2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khpg.org.index.php?id=1449153047>
10. *Горенко О.* Теоретико-методологічні пошуки історика в контексті рецепції європейської демократичної традиції / О. Горенко // Україна – Європа – Світ. – №12. – С. 179–202.
11. *Гундорова Т.* Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: статті та есеї / Тамара Гундорова. – К.: Грані-Т, 2013. – 548 с.
12. *Дні пам'яті* жертв Голодомору: Заходи з вшанування пам'яті жертв Голодомору на 24 листопада (21 листопада 2012 р.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://meduniv.lviv.ua/index.php?Itemid=50&catid=1%3Alatest>
13. *Электронная база данных.* Памятники и памятные знаки жертвам политических репрессий, установленные на территории бывшего СССР. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sakharov-center.ru/projects/bases/monuments>
14. *Європа: хроніка* вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–33рр. в Україні (29 листопада 2011 р.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spilka.pt/uk/diaspora/82-2010-10-06-21-20-55/3262-1932-33->
15. *Європа* та її болісні минувшини / Авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайер у співпраці з П. Боннармом; пер. з фр. Є Марічева. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 272 с. (Серія “Ідеї та Історії”; вип. 4).
16. *Європейська свідомість* та тоталітаризм: Резолюція Європейського Парламенту від 2 квітня 2009 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/arch/arch2009/1239210946.html>
17. *Євсєєв К.* Символічна політика в Україні / Кирило Євсєєв // Наукові записки ІПіЕНД. – 2012. – Вип. 6 (62). – С. 310–322.
18. *Звернення* Голови Українського інституту національної пам'яті з нагоди вшанування пам'яті жертв “Грецької операції НКВД” // Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khpg.org.index.php?id=1450280595>
19. *Зерній Ю.* Державна політика пам'яті в Україні: Становлення та сучасний стан / Юлія Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3. – С. 41–51.
20. *Іван Павло II.* Пам'ять та ідентичність. – Львів: Літопис, 2005. – 167 с.
21. *Іванова О.* Конструювання колективної пам'яті про Голокост та національна ідентичність / Іванова Олена. – [Електронний реурс]. – Режим доступу: <http://pandia.ru/text/79/520/4541.php>
22. *Карме Агусті Рока* Політика повернення історичної пам'яті в Іспанії. Каталонська модель // Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за аг. ред. Ю. Шаповала. – К.: ІПіЕНД, 2013. – С. 301–325.
23. *Киридон А.М.* “Війни пам'ятей” і моделі примирення: інтерпретація понять // Війни пам'ятей та політика примирення: Зб. наук. праць. – К.: ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 27–37.
24. *Киридон А.М.* Волинь, 1943. Між історією та пам'яттю / А. Киридон // Відгомін Волинської трагедії в історичній пам'яті польського й українського народів: Монографія / Редкол.: В.Ф. Солдатенко (голова) та ін. – К.: ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 272–289.
25. *Кобзар Г.* 17 травня – День пам'яті жертв політичних репресій / Георгій Кобзар // Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи 17.05.15. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khpg.org.index.php?id=1431858512>
26. *Коник А.* Історична пам'ять та політика пам'яті в епоху медіакультури / Анастасія Коник // Вісник Львівського університету. – 2009. – Вип. 32. – С. 153–163.
27. *Костюк П.* Дні пам'яті та примирення. Шануємо пам'ять кожного / Петро Костюк (07.05.2013). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uoun.wordpress.com/2013/05/07/дні-пам'яті-та-примирення-шануємо-пам/>
28. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід* / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за аг. ред. Ю. Шаповала. – К.: ІПіЕНД, 2013. – 600 с.
29. *Лапчинська Н.* Парк пам'яті чи Поле забуття? (21.08.2013.). – [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: <http://glavnoe.ua/articles/a8303> 30. *Лисенко О. Є* про діяльність німецько-української комісії істориків / О. Є. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2016. – №1. – С. 220–224.

31. *Люббе Г.* В ногу со временем. Сокращенное пребывание в настоящем / Герман Люббе; пер. с нем. А. Григорьева, В. Куренного, М. Румянцевой. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2016. – 456 с. 32. *Маклюк О. М.* Исторична пам'ять та політика пам'яті в умовах трансформації Центрально-Східної Європи / О. М. Маклюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2011, вип. XXX. – С. 223–232. 33. *Михайлюк М. В.* Пам'ять про Голокост в Україні: розуміння дефініції та огляд дискусійних питань / М.В. Михайлюк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/28051/1/009-024-028.pdf> 34. *Мінк Ж.* Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті / Жорж Мінк // Україна Модерна. – К.: Критика, 2009. – Вип. 4 (15): Пам'ять як поле змагань. – С. 63–77. 35. *Національна та історична пам'ять: Словник ключових термінів* / Кер. авт. кол. А.М. Киридон. – К.: ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – 436 с. 36. *Нужний Ю.* Парламент України визнав депортацію кримських татар геноцидом / Юрій Нужний // Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. 13.11.2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khpg.org.index.php?id=1447375323> 37. *Палько О.* Сучасна політична культура Німеччини: шлях від денацифікації до мультикультуралізму / Олена Палько, Антоніна Стряпко, Павло Худіш і Вікторія Машкара-Чокнадій // Незалежний культурологічний часопис “І”. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ji-magazine.lviv.ua 38. *Пам'ятники жертвам Голодомору в Україні.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://holodomor-monuments.org/> 39. *Подольський А.* Пам'ять про жертви Голокосту – як один з чинників єврейської ідентичності в Україні / А. Подольський // Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства: кол. монографія/ НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса. – К.: ІПІЕНД, 2014. – С. 344–361. 40. *Правденко О.* Переосмислити минуле, аби об'єднатися в майбутньому / Ольга Правденко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kolo.poltava.ua/statti/pereosmisliti-minule-abi-obednatisya-v-maibutnomu-29122.html> 12 листопада 2015 о 13:04 41. *Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Указ Президента України N 432/2009 від 12 червня 2009 р.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/432/2009> 42. *Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні: Указ Президента України № 1087/2005 від 11 липня 2005 р.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1087%2F2005> 43. *Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.* – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2010. – 410 с. 44. *Смелянська Я.* В Україні відзначають 71-ту річницю депортації кримських татар / Яніна Смелянська // Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – 18.05.2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khpg.org.index.php?id=1431955230> 45. *Смоляр О.* Пам'ять та політика / Олександр Смоляр // Україна Модерна. – Вип. 4 (15): Пам'ять як поле змагань / Гол. ред. Я. Грицак – К.: Критика, 2009. – С. 78–94. 46. *Соломадин И.* Общеввропейский День памяти жертв всех тоталитарных и авторитарных режимов / Игорь Соломадин // Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. 20.08.14. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khpg.org.index.php?id=1408544655> 47. *Сталінізм і нацизм – із однієї бочки сатана (23.07.2009)* // Коломия ВЕБ Портал. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kolomyia.org/se/sites/pb/17044/> 48. *Стриек Т.* Нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасній Україні, Польщі та Росії / Томаш Стриек; пер. з польськ. – К.: Ніка-Центр, 2015. – 320 с. – (Серія “Ідеї та Історії”; вип. 12). 49. *Траба Р.* “Другий бік пам'яті”. Історичні досвіди та їх пам'ятання в Центрально-Східній Європі / Роберт Траба // Україна модерна. – К.: Критика, 2009. – Вип. 4 (15): Пам'ять як поле змагань. – С. 53–62. 50. *Троян С.* Особливості історичної пам'яті в країнах Центрально-Східної Європи / Сергій Троян // Війни пам'ятей та політика примирення: 36. наук. праць. – К.: ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 211–218. 51. *Хархун В. П.* Війна пам'ятей у музеях комунізму / В. П. Хархун // Війни пам'ятей та політика примирення: 36. наук. праць / За заг. ред. В. Ф. Солдатенка. – К.: ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 235–247. 52. *Хаттон П.* История как искусство / П. Хаттон. – С.-Пб.: Владимир Даль, 2003. – 424 с. 53. *Шаповал Ю.* Політика пам'яті в сучасній Україні / Юрій Шаповал // Громадянська освіта. – 2008. – № 36. – С. 7–11. 54. *Шаповал Ю.* Примирення по-іспанськи. Компроміс після громадянської війни / Юрій Шаповал // День. – 2013. – 18 лютого. 55. *Щупак І.* Трагедія євреїв України / І. Щупак // Національне питання

в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ніка-Центр, 2012. – С. 402–424. 56. *Aguilar P.* Memoria y olvido de la Guerra Civil Española / P. Aguilar. – Madrid, 1996. 57. *Auge M.* Les Formes de l'oubli / M. Auge. – Paris: Editions Payot&Rivages, 1998. 58. *Cuesta J.*(ed.), Memoria e historia // Ayer. Asociación de Historia Contemporánea. – 1998. – № 32. 59. *Judt T.* Z domu zmarłych. Esej o współczesnej pamięci europejskiej [w:] Idem, Powojnie. Historia Europy od roku 1945. – z Poznań, 2010. – S. 933, 964. 60. *Lenk Kurt.* Probleme der Demokratie / Lieber H.-J. (Hrsg.) Politische Theorien von der Antike bis zur Gegenwart. Bundeszentrale für politische Bildung. Bonn. 1993. – S. 933–986. 61. *Gert Pickel* Das politische System der BRD Die politische Kultur der Bundesrepublik Deutschland 29.04.2008 Vortrag im Rahmen des Habilitationsverfahrens. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slideplayer.de/slide/207440/> 62. *Wolff-Powęska A.* Pamięć – brzemię i uwolnienie. Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945–2010) / Anna Wolff-Powęska. – Poznań: Zysk I S-ka, 2011. – S. 69–70.

Алла Киридон

**ПОЛИТИКА ПАМ'ЯТИ В УСЛОВИЯХ ДЕМОКРАТИИ: ЧЕСТВОВАНИЕ ЖЕРТВ
ГЕНОЦИДОВ И МАССОВЫХ УБИЙСТВ**

Трансформация памяти в постбиполярному мире неминуемо привела к заострению внимания к воспоминаниям очевидцев трагедий XX столетия – Голокоста, сталинских репрессий, других этнических и политических геноцидов. Характерным явлением в переходные эпохи становится (ре)артикуляция смыслов касательно прошлого и настоящего. Политика памяти относительно чествования жертв геноцидов и массовых убийств имеет как общие, так и отличные, черты в странах Центральной и Восточной Европы.

Ключевые слова: политика памяти, комеморативные практики, тоталитарный режим, демократия, чествование, места памяти, геноцид.

Alla Kyrydon

**IS POLICY OF MEMORY IN THE CONDITIONS OF DEMOCRACY:
CELEBRATION IN HONOUR OF VICTIMS OF GENOCIDIV AND MASS MURDERS**

Transformation of memory in post-bipolar world inevitably led to the aggravation of attention to the memories of witnesses of tragedies of the twentieth century – the Holocaust, the Stalinist repressions other ethnic and political genocide. The characteristic phenomenon in the transitional era is (re)articulation of meaning in relation to past and present. Politics of Memory on honoring victims of genocide and mass murder has a common and distinctive features in Central and Eastern Europe.

Key words: politics of memory commemorative practices, totalitarian regime, democracy, honoring, places of memory, genocide.